

VIJDON ERKINLIGINING FALSAFIY, HUQUQIY VA DINSHUNOSLIK ASOSLARI

Avliyoxonov To'raxon

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
"Qiyosiy dinshunoslik" mutaxassisligi magistranti*

Har qanday demokratik jamiyatda inson huquqlarini ta'minlash, ayniqsa vijdon erkinligini kafolatlash muhim ijtimoiy va siyosiy ahamiyatga ega. Vijdon erkinligi – bu insonning o'z diniy e'tiqodiga ega bo'lishi, uni erkin tanlashi, e'tiqodiga ko'ra yashashi yoki istasa hech bir dinga e'tiqod qilmaslik huquqidir.

Mazkur huquqning ta'minlanishi shaxsning ruhiy va axloqiy erkinligini, jamiyatda diniy bag'rikenglik va tolerantlik muhitining shakllanishini ta'minlaydi. Vijdon erkinligi nafaqat huquqiy me'yorlar tizimi doirasida, balki falsafiy, axloqiy va dinshunoslik nuqtai nazaridan ham keng o'rganilmoqda.

Vijdon erkinligi tushunchasi inson tafakkurining rivojlanishi bilan bog'liq holda shakllangan bo'lib, u shaxsning ichki e'tiqodi asosida yashash, fikrlash va qaror qabul qilish huquqini bildiradi. Falsafiy jihatdan vijdon — bu insonning axloqiy ongidir, ya'ni yaxshi bilan yomonni ajrata olish qobiliyati.

Falsafada vijdon erkinligi odatda erkin iroda, axloqiy mas'uliyat va insonning ongli tanlovi bilan bog'liq holda o'rganiladi. Bu tushuncha qadimgi yunon faylasuflari – Sokrat, Platon va Aristotel ta'limotlarida ilk bor muhim falsafiy muammo sifatida ko'tarilgan. Ayniqsa, Sokrat “inson o'z qalbini tozalashi va haqiqatni qalb orqali anglamog'i lozim” degan g'oyasi orqali vijdonni ichki haqiqat bilan bog'lagan.¹⁸

Keyingi davrda Immanuel Kant vijdonni axloqiy qonunlarning “ichki ovozi” sifatida talqin qilgan. Unga ko'ra, inson o'z harakatlarini “kategorik imperativ” – ya'ni umumiy axloqiy qonunlarga muvofiq baholaydi, bu esa uning ichki vijdoniga asoslanadi. Kant shaxsning erkinligi va axloqiy mustaqilligini jamiyat taraqqiyotining asosi deb bilgan. Gegel esa vijdonni jamiyat axloqiy ongining yakka shaxslardagi ifodasi deb baholagan. Unga ko'ra, individual vijdon ijtimoiy ong bilan uyg'unlashgandagina to'liq ma'naviy qiymatga ega bo'ladi. Zamonaviy G'arb falsafasida esa vijdon erkinligi inson huquqlarining ajralmas qismi sifatida qaraladi va liberal-demokratik qadriyatlarning markaziy g'oyalaridan biriga aylangan.

Sharq mutafakkirlari, xususan, Abu Nasr Forobiy, Abu Hamid G'azzoliy va Ibn Sino ham inson axloqi va ruhiy dunyosi haqida chuqur fikrlar bildirgan. Forobiy o'zining “Fozil shahar ahli” asarida shaxsiy axloqiy komillikni jamiyat barqarorligining asosiy omili sifatida ko'rsatadi. G'azzoliy esa vijdonni qalbning ilohiy nuri deb atagan va uni poklash orqali Allohga yaqinlashish mumkinligini ta'kidlagan.

Shu bilan birga, u vijdonning inson irodasi va e'tiqodi bilan bog'liqligini chuqur tahlil qilgan. Bunday qarashlar hozirgi zamon dinshunoslik va falsafiy qarashlarida ham o'z aksini topmoqda.

¹⁸ Locke, J. (1689). A Letter Concerning Toleration

Vijdon erkinligi, demak, falsafiy nuqtai nazardan insoniyat taraqqiyotining markaziy tushunchalaridan biri bo'lib, uning mohiyati erkin fikrlash, axloqiy tanlov va shaxsiy mas'uliyat bilan chambarchas bog'liqdir. Bu erkinlikni to'laqonli tushunish uchun uni tarixiy-falsafiy, axloqiy va ijtimoiy kontekstda chuqur tahlil qilish zarur.¹⁹

Vijdon erkinligi bugungi kunda xalqaro huquq va ko'plab davlatlarning milliy qonunchilik tizimlarida tan olingan asosiy inson huquqlaridan biri hisoblanadi. Ushbu huquq shaxsning e'tiqodiga ko'ra yashashi, ibodat qilishi yoki diniy e'tiqoddan voz kechish erkinligini o'z ichiga oladi. Xalqaro miqyosda bu huquqning asosiy hujjati – 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi bo'lib, uning 18-moddasida har bir insonning “fikr, vijdon va din erkinligiga” bo'lgan huquqi kafolatlangan. Shuningdek, 1966-yilda qabul qilingan Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (18-modda) vijdon erkinligining aniq huquqiy doirasini belgilaydi va davlatlardan uni ta'minlashni talab qiladi.

Evropa Ittifoqi hududida bu huquq Yevropa inson huquqlari konvensiyasining 9-moddasida mustahkamlangan. Unda har bir insonning diniy e'tiqodga ega bo'lishi, e'tiqodini erkin bildirish, uni yakka yoki jamoa bo'lib, ochiq yoki yashirin tarzda bajara olish huquqi kafolatlangan. Xuddi shu kabi huquqiy kafolatlar Amerika, Afrika va boshqa mintaqaviy inson huquqlari hujjatlarida ham o'z aksini topgan.

O'zbekiston Respublikasida vijdon erkinligi masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilgan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasida “har kim vijdon erkinligiga ega. Har bir inson istalgan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega” deb aniq belgilangan. Bu huquqning amaliy jihatlarini “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida”gi Qonun (1998-yil 1-mayda qabul qilingan) orqali tartibga solinadi. Ushbu qonunda diniy e'tiqodni erkin tanlash, diniy marosimlarni amalga oshirish, diniy tashkilotlarni tuzish va ularning faoliyatini yuritish huquqlari ko'rsatilgan.

Mazkur qonunga ko'ra, diniy tashkilotlar davlatdan ajratilgan va davlat diniy tashkilotlarning faoliyatiga aralashmaydi. Shu bilan birga, diniy ekstremizm va diniy asosda kamsitish holatlarining oldi olinadi. O'zbekistonning “2021–2026-yillarga mo'ljallangan Inson huquqlari bo'yicha Milliy strategiyasi”da ham vijdon erkinligini ta'minlash, diniy bag'rikenglikni rivojlantirish va barcha fuqarolarga teng huquqiy sharoit yaratish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi diniy erkinlikka oid xalqaro konvensiyalarga qo'shilgan. Jumladan, yuqorida tilga olingan Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, shuningdek, BMTning irqlar va diniy e'tiqodlar asosida kamsitishga qarshi konvensiyasi mamlakat qonunchiligiga moslashtirilgan. Bu esa O'zbekistonning inson huquqlarini xalqaro andozalar darajasida ta'minlashga intilayotganidan dalolat beradi.²⁰

¹⁹ Kelsen, H. (1942). General Theory of Law and State. Harvard University Press.

²⁰ O'zbekiston Respublikasi “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida”gi Qonuni. (2021).

Shunday qilib, vijdon erkinligi huquqiy jihatdan nafaqat insonning shaxsiy huquqi sifatida, balki demokratik davlatning asosiy tamoyillaridan biri sifatida e'tirof etiladi. U jamiyatda tinchlik, totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Vijdon erkinligi nafaqat falsafiy va huquqiy, balki dinshunoslik nuqtai nazaridan ham chuqur tahlil etilishi lozim bo'lgan muhim tushunchadir. Dinshunoslik fanida vijdon erkinligi insonning ilohiy haqiqatga bo'lgan intilishi, o'z e'tiqodini mustaqil ravishda shakllantirish va uni hayotda namoyon etish huquqi sifatida qaraladi. Ushbu erkinlik diniy pluralizm – ya'ni har bir inson yoki guruhning diniy e'tiqodini erkin tanlash, o'z e'tiqodini targ'ib qilish va diniy amallarni ado etish imkoniyatini ifodalaydi. Dinshunos olimlar ta'kidlashicha, vijdon erkinligi har qanday diniy e'tiqodning mohiyatida mavjud bo'lgan ichki e'tiqod va ixtiyoriylik prinsiplariga mos keladi.

Aslida, ko'pgina diniy an'analarda vijdon tushunchasi muhim axloqiy-me'yoriy mezon sifatida e'tirof etilgan. Masalan, islomda vijdon (arabcha "zomir") insonning qalbida joylashgan, yaxshilik va yomonlikni ajratuvchi ichki kompas sifatida talqin etiladi. Qur'oni Karimda "Dinda majburlash yo'q" (Baqara surasi, 256-oyat) degan oyat vijdon erkinligining asosiy diniy huquq ekanini tasdiqlaydi. Bu oyat din masalasida erkin tanlovga ruxsat berilishini, inson faqat o'z ichki e'tiqodi asosida imon keltirishi lozimligini bildiradi. Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning hayotiy faoliyati ham diniy bag'rikenglik va vijdon erkinligining yorqin namunasi bo'lib xizmat qiladi. U musulmonlar, yahudiylar va nasroniylar bilan bir jamiyatda tinch-totuv yashash tamoyillarini ilgari surgan.

Xristianlikda ham vijdon ilohiy tovush sifatida qaraladi. Masalan, Pavlusning xatlari (Yangi Ahd)da vijdon insonning qalbida mavjud bo'lgan "ilohiy qonun" deb ta'riflanadi. Unga ko'ra, inson o'z vijdoniga qarshi ish tutmasligi kerak, chunki bu Uning Xudoga bo'lgan sadoqatini buzadi.

Nasroniylikda vijdon erkinligi o'z e'tiqodini tanlash va uni e'lon qilish erkinligi bilan chambarchas bog'langan bo'lib, bu masala cherkov tarixida, ayniqsa protestant islohoti davrida muhim siyosiy-falsafiy muammo sifatida ko'tarilgan.

Yahudiylikda ham vijdon insonning axloqiy va diniy hayotida markaziy o'rin tutadi.

Talmudiy an'analarda insonning tanlovi – uning javobgarligini belgilovchi asosiy mezondir.

Har bir yahudiy, Allohga bo'lgan mas'uliyatini o'z qalbi orqali anglab, diniy qonunlarga amal qilishi kerak deb qaraladi.

Bunday qarashlar vijdon erkinligini individual iymon va ichki ruhiy poklik bilan bog'laydi.

Dinshunoslik yondashuvlarida shuningdek, diniy tolerantlik va konfessiyalararo muloqot vijdon erkinligining amaliy ifodasi sifatida ko'riladi. Zamonaviy dunyoda ko'plab dinlar va madaniyatlar o'zaro yaqinlashayotgan bir paytda, vijdon erkinligi dinlararo tinchlik va ijtimoiy barqarorlikni saqlab qolishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ayniqsa, ko'p konfessiyali davlatlarda ushbu erkinlik dinlararo murosa, hurmat va hamkorlik asosida ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega.²¹

Shunday qilib, dinshunoslik nuqtai nazaridan vijdon erkinligi insonning e'tiqodiy tanlovini erkin amalga oshirishi, bu orqali o'z ruhiy-ma'naviy kamolotiga erishish imkoniyatini beruvchi asosiy qadriyatdir. Bu qadriyat barcha yirik dinlarning asosiy tamoyillariga mos keladi va zamonaviy dunyoda tinch-totuv hayot kechirish uchun zarur shartdir.

Bugungi globallashuv davrida vijdon erkinligi jamiyatning ijtimoiy barqarorligi, diniy bag'rikenglik, shaxsiy huquq va erkinliklarining ta'minlanishida muhim rol o'ynamoqda. Zamonaviy jamiyatda bu tushuncha nafaqat nazariy huquq sifatida, balki konkret amaliyotda – siyosiy, huquqiy, madaniy va ijtimoiy sohalarida o'z ifodasini topmoqda. Demokratik davlatlarda vijdon erkinligi insonning shaxsiy daxlsizligi va axloqiy tanloviga hurmat ko'rsatish sifatida qaraladi. Bu esa har kimning o'z e'tiqodiga binoan yashash, diniy marosimlarda ishtirok etish yoki qilmaslik, diniy ta'lim olish va farzandlariga diniy tarbiya berish huquqini anglatadi.

Xalqaro amaliyotda vijdon erkinligi, ayniqsa, diniy xilma-xillikning kengayishi bilan yana-da dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, Yevropa mamlakatlarida turli din vakillarining tinch-totuv yashashini ta'minlash maqsadida maxsus siyosiy va huquqiy mexanizmlar ishlab chiqilgan. Frantsiyada "laiklik" – ya'ni dinning davlatdan ajratilganligi prinsipiga qat'iy amal qilinsa, Germaniya va Niderlandiya kabi davlatlarda esa turli diniy tashkilotlar davlat bilan hamkorlikda faoliyat yuritadi. Bu davlatlar aholisi ko'p konfessiyali bo'lgani bois, vijdon erkinligining amaliy talqini ko'p hollarda diniy pluralizmga asoslangan.

O'zbekiston Respublikasi misolida olib qaralganda, mustaqillik yillarida vijdon erkinligini ta'minlash borasida muhim huquqiy va institutsional islohotlar amalga oshirildi. Xususan, 2021-yilda yangi tahrirdagi "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonun qabul qilinib, diniy sohadagi ko'plab tartib-taomillar soddalashtirildi. Bu qonun bilan diniy tashkilotlarni ro'yxatdan o'tkazish, diniy ta'lim berish va diniy adabiyotlarni tarqatish sohalarida fuqarolarga keng erkinliklar berildi. O'zbekiston hukumati tomonidan BMT, YXHT va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda vijdon erkinligini mustahkamlovchi qator strategiyalar ishlab chiqilgan.²²

Shuningdek, fuqarolik jamiyati institutlarining rivojlanishi ham vijdon erkinligining amaliy ifodasi sifatida qaraladi. Mustaqil diniy tashkilotlar, nohukumat diniy-ma'rifiy markazlar, diniy e'tiqodga ega shaxslar va jamoalarning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi – bularning barchasi erkin jamiyat belgilaridandir. Zamonaviy OAV, internet va ijtimoiy tarmoqlarda e'tiqod masalalarining erkin muhokama qilinayotgani ham vijdon erkinligining hayotiy ifodasidir. Albatta, bu erkinliklar davlat xavfsizligi,

²¹ Vijdon erkinligi va diniy erkinlik bo'yicha maxsus ma'ruzachining hisobotlari. BMT.

²² O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.

diniy ekstremizm va kamsitishga qarshi qonunchilik bilan muvozanatli tarzda uyg'unlashtirilmogda.

Zamonaviy jamiyatda vijdon erkinligining eng katta qadriy jihati – bu diniy va dunyoviy qarashlarning o'zaro hurmat asosida bir jamiyatda mavjud bo'lishidir. Aynan shu omil har bir insonning o'z e'tiqodini erkin tanlashi, uni ochiq ifoda etishi va bu sababli kamsitilmasligiga kafolat beradi. Shu bilan birga, vijdon erkinligi insonlarning ruhiy-ma'naviy kamolotiga, ijtimoiy birdamlik va bag'rikenglik muhitini yaratishga xizmat qiluvchi kuchli omildir.

Yuqorida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, vijdon erkinligi – inson huquqlari tizimida alohida o'rin tutadigan, ko'p qirrali va chuqur mazmunga ega bo'lgan ijtimoiy-huquqiy hodisadir. U insonning ichki e'tiqodiga hurmat, shaxsiy tanlov erkinligi va ma'naviy daxlsizlik asosida shakllanadi. Falsafiy nuqtai nazardan vijdon erkinligi shaxsiy ong va axloqiy tanlovlar asosidagi mustaqil yashash huquqini bildirsa, huquqiy jihatdan bu erkinlik milliy va xalqaro qonunchilik bilan mustahkam himoya qilinadi. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonun bu borada asosiy normativ tayanch hisoblanadi.

Dinshunoslik yondashuvida esa vijdon erkinligi diniy bag'rikenglik, pluralizm va ichki iymon erkinligining muhim ifodasi sifatida qaraladi. Islom, xristianlik va yahudiylk kabi yirik dinlar doirasida ham ushbu erkinlik qadrlanadi va e'tiqod masalasida majburlovga qarshi turiladi. Zamonaviy jamiyatda esa vijdon erkinligi nafaqat nazariy huquq, balki kundalik hayotda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Insonlar o'z diniy qarashlarini erkin ifoda etishi, ibodat marosimlarini bajara olishi yoki umuman dinga e'tiqod qilmasligi – barcha demokratik davlatlarda muqaddas huquq sifatida tan olingan.²³

Xulosa qilib aytganda, vijdon erkinligi – insonning ma'naviy hurligi, jamiyatda diniy tinchlik va totuvlikni ta'minlash, shuningdek, har bir fuqaroning o'zligini anglashida muhim rol o'ynaydi. Bu erkinlikni qonuniy, ma'naviy va ilmiy asosda ta'minlash esa taraqqiy topayotgan fuqarolik jamiyatining asosiy belgilaridan biridir. Shu bois vijdon erkinligiga doimo ehtiyotkorlik bilan yondashish, uni asrash va rivojlantirish zamonaviy davrning dolzarb vazifalaridan bo'lib qolmogda.

²³ Smith, J. Z. (2004). Religious Freedom: The Contours of a Liberal Ideal. Princeton University Press.